

SZEMPONT

SINKOVICS FERENC

A TÁRSADALOM, A NYELV ÉS A NYELVMŰVELÉS EGYSÉGÉRŐL

Napjainkban egyre jobban és világszerte tudatosabbá válik a nyelvművelés gondolata. A világon mind több tudományos jellegű és igényű dolgozat jelenik meg a szaklapokban, és egyre többen amatőrködünk a nyelvművelés terén. Annak bizonyítéka ez, hogy századunk második felében nemcsak a szociális, egészségügyi stb. igényesség tört be az emberiség tudatvilágába, hanem a kulturális igényesség is: többek között a beszédkultúra igényessége is. Nem elégszünk meg a szüleinktől örökölt nyelvkultúrával — mert nem is lenne jó, ha megelégednénk —, hanem minél több szó tudatos ismeretére vágyunk, ezeket a megfelelő helyen kívánjuk alkalmazni a beszédünkben, azt óhajtjuk elérni, hogy gondolataink minél tisztábbak és egyértelműbbek legyenek, hogy — ha kell — egy magasabb nyelvi szinten is közölhessük gondolatainkat, csupán azért, mert lépést akarunk tartani az emberiség egyetemes fejlődésével. Nem akarunk lemaradni a gyors tempóban haladó technikai és műszaki fejlődéstől. Ezek és tudományos ágazataik különösen mutatják az emberi társadalom mai, nagy iramú fejlődését. Hiszen ma már oda értünk az emberi társadalom előrehaladásában, hogy, bár az emberiség bölcsője a Föld, nem akarunk tovább a bölcsőnkben maradni: kilépni kívánunk belőle, ki a világűrbe.

Hogy megtehettük ezt a lépést, az általános értelemben vett és értendő nyelvnek is köszönettel tartozunk: minden nép nyelvének. Mert a nyelv és társadalom, a nyelv és fejlődés egymástól való elszigeteltsége elképzelhetetlen: a kettő csak egymást kiegészítve, egymásnak alárendelve és egymásra utalva, együttműködésben létezhet; kiegészítik, föltételezik és segítik egymást. Hogy kiléphettünk a bölcsőből, végső fokon a nyelvek sokaságának is köszönhetjük, többé-kevésbé és a maga lehetőségeihez mérten talán mindegyik nyelv elősegítette ezt a hatalmas lépést. Nem véletlenül mondta az első holdutas: kis lépés neki, de nagy ugrás az emberiség számára.

Ezzel a gyors fejlődéssel akarunk lépést tartani még nyelvünkben is, különösen az utóbbi évtizedekben, amikor világszerte egyre több a nyelvművelő adás a rádióban, tv-ben, napi- és szaklapokban egyaránt. Milliók és mil-

liók figyelme ébred föl a fantasztikusnak tűnő tudományos találmányok iránt, embermilliók hallgatják (olvassák) a róluk szóló előadásokat (írásokat). Mindenki tudni akar legalább valamicskét az úrtudománnyal kapcsolatos dolgokról; érdeklődéssel olvasunk a bonyolult és szinte csodaszámba menő kórházi műtétekről (szervátültetésekről), a robotokról és számítógépekről, a műszaki és más tudományok egyéb, csodálatos találmányairól. Egyre többet forgatjuk a szótárakat és lexikonokat, hogy a velük kapcsolatban elhangzó nyelvi formákat, a róluk szóló nyelvet tökéletesen megértsük, hogy semmi se maradjon homályban előttünk, mert nem akarunk nyelvi ketreccben sínylődni, hiszen az egyéni nyelvfejlődés sem véges mint ahogy semmi sem az.

Mindezt pedig a nyelv segítségével valósíthatjuk meg. Annak a közreműködésével, aminek a kiművelését egyre inkább célul tűzi ki maga elé minden társadalom, mert a nyelvművelés igénye napról napra fokozottabban jelentkezik a különféle anyanyelvű országokban (társadalmakban). És ez így jó.

*

Mi a nyelvművelés? A kérdésre több rangos meghatározással válaszolhatnánk, mégsem tesszük, mert a lényeg mindegyikben ugyanaz: három területen kell munkálkodni. El kell végezni az új nyelvi formák (szavak) helyességvizsgálatát, a rosszak nyesegetését és a helyesek terjesztését. A nyelvi formák között föl kell fedni az újakat, a nyelvhelyesség alapján megállapítani róluk, hogy közülük nyelvtanilag és stilisztikailag melyek a jók, illetőleg helyesek — ez a nyelvészek és stiliszták feladata —, majd különválasztva egymástól, más-más elbírálás alá kerülnek: a pozitív minősítést nyert formák figyelmes gondozást kapnak, a negatív értékűek meg pusztulásra ítéltetnek — és itt kerül sor a mi munkánkra. A gondozás-gyomlálás eredményességéért persze nem lehet garanciát vállalni, mert a gyomként üldözött formáról már egypár évtized múlva is kiderülhet, hogy nemes virággá fejlődött. Gondoljunk csak Halász Gyula (1881—1947) esetére! A harmincas években nagyon kifogásolta és üldözte az „elnézőek, felbátorítóak, kifogásolhatóak” és hozzájuk hasonló szót a megjelölt magánhangzók miatt, míg alig 30—35 év múlva, a legújabb szakirodalmak már elismerik az ilyen kötőhangzós formákat. Nem is történetelt másként, mert a Halász által kifogásolt szók ma már sajátos melléknévi töltetet kaptak: melléknévvé váltak.

Az ilyen gondolatmenet azt sugalmazza, hogy ez nem más, mint erőszakos beavatkozás egy nyelv fejlődésébe. Igen, az, de kimondottan nemes célok érdekében. És lehetséges-e egyáltalán beavatkozni a nyelv fejlődésébe? Igen is, nem is. Kazinczynak és társainak a nyelvújító munkája talán a legékesebben igazolja az igenlés-tagadás kettősségét. Munkájuk — a nyelv életébe történt erőszakos beavatkozásuk — hatalmas értékeket hozott. Nagy mennyiségű új szóval gyarapították a magyar nyelv szókészletét (dicsvágy, évszak, fűzet, légyott, szobrász stb.), és lendületet adtak a stilisztikai könnyedség fejlődésének is. Viszont nagyon sok új szavuk nem tudott gyökeret verni a nyelvben; a nyelvújításnak sok szava volt korcs, a magyar nyelv törvényeinek és szellemének nem felelt meg, ezért már születésekor halálra lett ítélve. Életképtelen szók voltak, nem tudtak helytállni, és el is tűntek a nyelvből, mint pl. a hemszerde, kigyula, közbönök, ókumlász, tanoda, virház stb. Tehát beavatkozhatunk ugyan a nyelv fejlődésébe, de az nem mindig jár sikerrel.

Az eltelt századok folyamán több és többféle nyelvművelő időszakon esett át a magyar nyelv. Ezekben az időszakokban többé-kevésbé mindig föllelhetjük a nyelvművelési célok hármasságát: a nyelv gazdagítását, tisztítását és szépítését. Természetes, hogy koronként nem helyeztek egyformán hangsúlyt mind a három célterületre, hanem egyszer egyik, másszor a másik kapta a fő hangsúlyt. Egyik sem történhetett azonban a másik kettő jelenléte nélkül, hiszen a három cél átszövi, kiegészíti egymást; feltétlen kísérőjelenségeik egymásnak. Rónai Béla és Kerekes László szerint napjainkban a szépítésre terelődött a hangsúly (Rónai B.—Kerekes L.: *Nyelvművelés I.* Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp. 1971.).

Rangosabb íróink és költőink — és nemcsak ők — mindig szívügyüknek érezték a magyar nyelv ügyét. Szenczi Molnár Albertnek pl. a *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo* c. művével (1610) az volt a célja, hogy a magyar nyelvet nyelvtani szabályokba szorítsa. Geleji Katona István *Magyar Grammatikátskájában* (1645) igen kihangsúlyozottan közli, hogy „az igaz magyar írásban és szollásban kívántató néhány szükséges Observációk”-kat akar adni, mert a „szollásban is sok rút illetlenségek (nyelvi helytelenségek) vagynak.” (A zárójeles értelmezés tőlem: S. F.) Bár tovább sorolhatnánk, nem tesszük, mert ma már nemcsak nyelvtanokat és nyelvművelő jellegű könyveket ismerünk, hanem igen sok szavunkról azt is tudjuk, hogy kinek a nevéhez fűződik. Tudjuk pl., hogy Apáczai Csere János (1625—1659) elsősorban a műszókincset bővítette a középpont, számláló, nevező, osztó stb. szókkal; hogy Szabó Dávid (1739—1819) az andalog, csalít, langyos, zamat stb. dallamos hangzású tájszókat vitte a költői nyelvbe, és övé a költő szavunk is. Csokonai Vitéz Mihályé (1773—1805) az enyh, hangszer, szomj stb. Kazinczy, a Kisfaludi testvérek, Vörösmarty, Josika Miklós stb. nevéhez ugyancsak kapcsolódik néhány szavunk. De nemcsak az irodalom és a nyelv művelőiről vannak ilyféle adatok, hanem politikusokról is. Széchenyi István (1791—1860) teremtette meg az egyensúly, javaslat, műszerész, részvény, szájhős, vonat stb. szavakat, míg jellegzetesen Kossuth-kifejezés a fejlemény, forgalom, hatásos, keresztkérdés, rögeszme, uralom stb. szó.

Íme, csupán néhány nyelvművelő a sok közül.

Napjainkban mindjobban terjed a céltudatos nyelvművelés, a tudományos csiszolgatás, törölgetés. A nyelvtudomány, de a köznyelvet beszélők is mindinkább szem előtt tartják Kosztolányinak ama gondolatát, mely szerint az örökbe kapott nyelvet „...csorbitatlanul át kell adnunk utódainknak”, mert, igen értékes véleménye szerint, az ablakoknak ragyogniuk kell, „...a nyelv pedig tündököljön!” Ma már ezt a gondolatot tartja szem előtt az újságíró és fordító, színész és bementő, pedagógus és nyelv szakos tanár, a stilisztika és nyelvtudós egyaránt. Mindannyian nyelvművelők vagyunk, mert hivatásunk, munkakörünk ezt kívánja. De nyelvművelő a szülő is (!), mert neveli a gyermekét, és nyelvművelővé válik társadalmunk bármely tagja is, ha időnként néhány percet áldoz saját nyelvének a csiszolására. Mindegyikünk azonban más-más feladatot kapott ebben az állandó és nem kis munkában. A nyelvművelés „munkásait” két csoportra oszthatjuk:

1. Tudományos nyelvművelők: Ide tartozik a grammatikus és stilisztika nyelvművelő, akik nyelvtudományi és stilisztikai vizsgálatokat végeznek egy-egy adott esetben. Megvizsgálják, hogy az adott kifejezőeszköz a nyelv törvényeivel összhangban jött-e létre, illetve hogy a szóban forgó nyelvi forma szép-e,

milyen esetben, milyen szövegkörnyezetben fejti vagy fejtheti ki legteljesebben a kifejezőerejét, nyelvi értékét?

2. A terjesztő nyelvművelők munkája csak ezután következik: az adott esetben nyelvileg helyesnek és stilisztikailag szépnek ítélt nyelvi eszköz megismertetése, terjesztése és a nyelvben való bejáratása, mert „... a terjesztő nyelvművelőnek mindig az alkalmazás, a felhasználás helyességére kell ügyelnie elsősorban.” (Rónai B.—Kerekes L.: I m. — Az aláhúzott szó tölem: S. F.) Hogy a tudományos nyelvművelők (nyelvtudós és stilisztika) munkáját siker koronázza-e, hogy a nyelvművelést előkészítő alapstúdiumuk életre kel-e, az elsősorban tőlünk, terjesztő nyelvművelőktől függ: írótól és újságírótól, színésztől és irodalombaráttól, rádió- és tv-bemondótól, nyelvszakos és nem nyelvszakos pedagógustól, társadalmi munkástól és szülőtől egyaránt. Mi vagyunk ugyanis a nyelvművelő munka nélkülözhetetlen hídja a nyelvtudós és beszélő között: az indulás és beteljesedés között.

Most már az általános értelemben vett nyelvművelő fogalmát is megadhatjuk — mégpedig Lőrincze Lajos szavaival —, illetőleg azt, hogy mire kell törekednie, mit kell szem előtt tartania a nyelvművelőnek: „Az igazi nyelvművelő eszménye ... nem lehet sem a grammatika integritása, sem a minden mást mellőző varázslatos szépség, hanem a teljes kifejezés, a teljes közlés...”, és ennek szinte logikus következménye, végső célja: „... a teljes megértés.” (Lőrincze Lajos: MNy 48/1952/:19) A nyelvművelő tehát csak akkor végzi el maradéktalanul feladatát, munkája csak akkor ér fel a csengő aranyvaluta értékével, ha a róla alkotott Lőrincze-definíció gondolatának eleget tesz. És tegyük hozzá: a nyelvművelő nem eshet purizmusba, nem üldözheti a már jócskán meghonosodott idegen eredetű szokat. Ezzel többet ártana, mint használna a nyelvnek. Miért együnk mi ugyanis sütkét, mikor a keksz is nagyon jó ízű; miért hallgatnánk körhangjátékokat, mikor a rádiójátékokat is nagyszerűen megértjük; viszont adassék meg nekünk az, hogy sohase hallhassuk se a visítót, se a sziréna hátorrongatón vészjósló hangját.

Vajon ma is kell nyelvművelés? Nem lehet kétséges: igen, kell. Tévedés volna azt hinnünk, hogy az ürrepülés korszakában nem szükséges a beszéd-készségünket csiszolnunk. Ellenkezőleg: minél inkább fejlődnek a technikai és egyéb tudományok, annál inkább fejlődik a nyelv is. A nyelv ma is éppoly dinamikus, változó, fejlődő jelenség, mint az elmúlt századok folyamán volt. Erre a szüntelen változására mondjuk azt, hogy a nyelvnek élete van. (Bár az élet kapcsolatban van a halállal, a nyelv mégsem hal ki egészében — az már a nyelvet beszélő nép kihalását is jelentené —, a nyelvből csak szavak halnak ki, illetőleg születnek újak, hangok, morfémák stb. változnak meg.) A nyelv ma is éli a maga életét, következőleg szem- és fültanúi vagyunk a „születés-meghalás” mai, nyelvi eseteinek. Lépten-nyomon belebotlunk a nyelvi változás eseteibe, velük birkózunk napról napra a mindennapi kommunikálás során — csak nem vesszük észre. Csupán egy példára, de állításunkat hitelesen bizonyító példára hivatkoznánk: az utóbbi két-három évtizedben számos új compositum (összetett szó) jött létre: élmunkás, jövedelemelosztás, öngazgató; holdközvet, holdpor, úrkabin, úrruha stb. A mindennap embere nem érzékeli a nyelvi változásokat, ő csak küzd velük a gondolatközlés közben. Főképpen pedig az, akinek a nyelvi fejlődése valahol megrekedt. A családtól és az általános iskolától kapott beszéd-készség tekintélyes értékű, de nem elég. Tovább kell azt fejlesztenünk, ha nem szeretnénk mások mögött maradni, esetleg mások beszédmódját átvenni csupán azért, mert az a más is úgy be-

szél. A nyelvileg műveletlen beszélő ui. kétféle utánzásba szokott esni. Utánozza a másoktól ellesett nyelvi formákat, mert úgy érzi róluk, azok műveltségre vallanak, és mert tetszenek neki, hát okkal ok nélkül alkalmazza őket. Ilyenkor születnek persze a nyelvi tévedések, mint pl. e sorok írója által egy alkalommal akaratlanul meghallott beszélgetésben: „Értem én azt, hogy az őserdők a föld alá kerültek, és ott szénré váltzott a fa. De ez a változás nem világos nekem. Ez nekem valahogy olyan humánus (sic!) kérdés.” De a műveletlen beszélő utánozza a saját maga kliséit is, mert egy adott szövegkörnyezetben frapánsan jól sikerült, gondolván tehát: máshol is jó lesz a sablon. Ennek ellenére a nyelvileg műveletlen beszélő „...elbaldogul ...a világban, primitívebb és magasabb fokon egyaránt, a maga ösztönös és sablonos nyelvhasználatával. Hiszen a mindennapok céljaira ez is megfelel. Ha félreértik..., ugyanazt a szöveget ismétli meg kétszer-háromszor is, mivel mindenre csak egy változatot ... ismer. Ha az övénél magasabb stílusban szólnak hozzá — s ez egyre inkább elkerülhetetlen —, bosszankodik vagy unatkozik.” (Deme László: *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról*. Madách Könyv- és Lapkiadó n. v. Bratislava, 1970.) Sőt, talán fel is rója a sajátjánál magasabb stílusban beszélőnek — háta mögött vagy akár a szemébe is —, hogy értelmetlen az írása, illetőleg beszéde, mert az ő alacsonyabb beszéd szintjéhez viszonyítva valóban az, hiszen ő nem érti meg, mert nem is értheti meg; a saját üvegrajzos indigózása akadályozza ebben. „Ez különbözteti meg a nyelvileg műveletlen és a nyelvileg művelt beszélőt egymástól. Hogy az egyik azért fogalmaz úgy...mert úgy szoktak; a másik azért..., mert úgy helyes.” (Deme László: l. m.) Ezért nem engedi meg, és nem is engedheti meg a józan gondolkodás azt a nyelvi alapot, amelyet a családban és általános iskolában kap a beszélő; tovább kell fejlesztenie azt, mert a demokratikus öngazgatású munkahelyeinken magasabb szinten is szólnak hozzá, sőt — ezek a munkahelyek meg is követelik a magasabb szintet.

•

Mikor kell kezdeni a nyelvművelést, a szép anyanyelvi beszéd fejlesztését? A gyermek születésekor. Jól olvastuk: a gyermek születésekor. A nyelvi nevelés (nyelvművelés) már a családban elkezdődik, az új emberi élet első napjaiban, amikor az édesanya gyermeke fölé hajolva mondogat bizonyos szavakat, miközben fürdeti, öltözteti, eteti vagy éppen tiszta pólóba teszi őt. A gyermek ui. már ekkor megfigyeli a szájjátékot, és tanulja el a későbbi beszédhez szükséges ajakmozdulatokat. Most még csak az ajkak nyitását-csukását tanulja el, mert szemével és agyával az ajkak függőleges mozgását észlelheti és tanulhatja meg. Ezért van az, hogy a gögicselés korszakában „bá-bá-bá-bá, dá-dá-dá-dá” szófélekét hallunk tőle. Ha ezt tudná minden édesanya...! Vajon nyelvművelés az, mikor az édesanya az egy-két hónapos gyermekéhez beszélget? Kétségtelen: a legalapvetőbb nyelvi teendők elsajátításának időszaka ez. Ezzel kellene tisztában lennie minden édesanyának!

Ezután lassan elkövetkezik a gyermek gögicsélése, gagyogása, míg végül is — megjelenik az első, mondat értékű szó. (Piros betűs dátum ez a család életében! Sokan föl is jegyzik!) Később következik a többi szó is, a maguk (szinte törvényszerű sorrendjében, majd pedig eljön az az idő is, amikor szellemileg és nyelvileg annyira megéri a gyermek, hogy iskolába kell küldeni,

mert a család nem tudná biztosítani további fejlődéséhez szükséges iramot és irányt. Ekkor kerül a gyermek a szakember, a pedagógus kezébe, és most kezdődik el többek között a szakszerű vezetéssel irányított nyelvi nevelés is, a nyelvművelés is. Itt, az iskolában kell megépíteni — természetesen a család segítségével! — a mindenféle beszédbeli ferdeségnek ellenálló, erős alapokat. Éppen ezért: „Aligha cáfolható az a — már szinte közhelynek tűnő — megállapítás, amely szerint a mai, de főként a jövő nemzedékek nyelvi műveltségének sorsa az iskolában dől el, vagy ami ugyanazt jelenti: A nyelvművelés minden szála az iskolán fut keresztül.” (Makay Gusztáv: *Hozzászólások a NYFK című tanulmánygyűjtemény vitájához*. Nyr. 78/1954/3—4:162.) Demokratikus szocialista társadalmunk azt várja az iskolától — az oktatás minden fokozatától —, hogy ifjúságunk a tanulmányaik befejezése után a lehető legnagyobb mértékben illeszkedjék be a soknyelvű közösségünkbe, hogy a rájuk váró feladatokat minél teljesebben megoldhassák. Az anyanyelvi oktatásnak pedig Jugoszlávia szerzte az a feladata, hogy a majd dolgozókká váló fiatalokat képessé tegye „... a hivatásukkal járó élőszóbeli és írásbeli nyelvi feladatok megoldására” (Rónai B.—Kerekes L.: I. m.) a többi nyelvű közigazgatási elveinkkel összhangban. Ezért fontos az iskolai nyelvművelés, az állandó és rendszeres nyelvi nevelés, ezért fontos az iskola és család ilyen értelmű, egybehangolt és a lehetőségek szerint legteljesebb együttműködése. Ezért hárul nagy feladat első sorban az anyanyelv szakos tanárainkra és a szülőkre — de nemcsak rájuk. Jól kiköszörült és ragyogó fegyverrel: a nyelvvel kell ellátni a holnap dolgozóit, hogy ezzel a kommunikációs eszközzel is elősegítsék a demokratikus öngazgatású társadalmunk harcának a sikerét. Mert a leendő munkahelyeken harcolniuk kell majd a több és jobb termelésért, a munkából adódó problémák helyes és ésszerű megoldásáért, a szocialista öngazgatási elvek tökéletes és teljes megvalósításáért.

Így értelmezve a nyelvművelést, ez már áthajlást jelent az emberművelés problémakörébe. Lehetséges és jogos ez? Mindkettő, sőt: köteleesség is. A nyelvművelés nem zárhatja ki az ember jelenlétét, hiszen maga az ember hozta létre a nyelvet, ő hozza életre, táplálja és élteti, mert a saját élete is szinte elképzelhetetlen e kommunikációs eszköz és mód nélkül. De nézzük meg közelebbről a kérdést!

Az embert a munka tette emberré. A társadalmi fejlődés egy bizonyos ősi fokán a munka gondolkodásra készítette az embert, így a munka és értelem (gondolkodás) emelte őt az állatvilág fölé. De mivel már akkor is közösségben (hordákban) élt — hogy eredményesebb harcot vívjon a létszükségletekért, és könnyebben, sikeresebben védekezzen a természeti elemek és nagyvadak ellen —, a közösség tagjainak együttes élete és eredményes fejlődése elképzelhetetlen az őket értelmileg összefogó kapocs nélkül: gondolatainknak nyelvileg való kicserélése nélkül, kommunikálás nélkül. Magyarán: a közös munka kifejlesztette a gondolkodást, az együttélés viszont megkövetelte a közlést. Az emberré válás folyamatában e három tényező az egyenlő oldalú háromszöghöz hasonlítható, amelynek szögei (munka—gondolkodás—közlés) egyenlő erővel hatnak egymásra, föltételezik és kiegészítik egymást, mint maguk az említett síklap szögei. A közösség egyedeit a mindennapi életben összekötő kapocs tehát a közlés, a nyelv. Létfontosságú szükséglet hozta létre ezt a kapcsolatot. Következésképpen emberi társadalom nélkül a nyelv létének kérdése sem jöhet szóba, és fordítva: nyelv nélkül nincs emberi társadalom. Ergo: a nyelv és társadalom dialektikus egységet alkot. A társadalom

